

Mārtiņš Kaprāns

Dr. sc. comm., vadošais pētnieks,

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Dr. sc. comm., senior researcher,

Institute of Philosophy and Sociology, University of Latvia

E-pasts / e-mail: martins.kaprans@lu.lv

Jānis Tomaševskis

Doktora grāda pretendents vēsturē,

vēsturnieks, Latvijas Kara muzejs

PhD candidate in history,

Historian of the Latvian War Museum

E-pasts / e-mail: janis.tomasevskis@karamuzejs.lv

DOI: 10.35539/LTNC.2023.0053.07

Latviešu karagūstekņi Zedelgemā: vēsture, atmiņa, konflikts

Latvian Prisoners of War in Zedelgem: History, Memory, and Conflict

Atslēgvārdi:

Latviešu leģions,
latviešu karagūstekņi
Rietumeiropā,
kolaboracionisms,
atceres aktīvisms,
vēstures politika

Keywords:

The Latvian Legion,
Latvian prisoners of war
in Western Europe,
collaborationism,
memory activism,
politics of history

Raksts sagatavots ar Latvijas Zinātnes padomes finansējumu projektā
"Pārvērtējot bezvalstiskumu: Pretošanās un kolaborācija Latvijā
Otrā pasaules kara laikā" (Izp-2020/2-0212).

Kopsavilkums

Pēc Otrā pasaules kara Beļģijas pilsētas Zedelgemas pievārtē bija noņemti aptuveni 11 700 latviešu karagūstekņu. 2018. gada rudenī Zedelgemā tika atklāts piemineklis, kurš pieminēja gan šos karagūstekņus, gan brīvību tās visās izpausmēs. Taču pēc pāris gadiem piemineklis nokļuva konfliktējošu politisko interešu un sociālo atmiņu krustugunīs. Raksta mērķis ir izskaidrot Zedelgemas nometnes problemātiku, aplūkojot latviešu karagūstekņu struktūru un biogrāfiskās detaļas un izsekojot, kā veidojās spriedze ap Zedelgemas pieminekli. Zedelgemas nometnē ieslodzīto latviešu karavīru sastāvs liecina, ka ļoti niecīga daļa varētu būt saistīti ar vācu organizētajiem kara noziegumiem Latvijā un citās nacistu okupētajās teritorijās. Rakstā tiek skaidrots, kāpēc pieminekļa veidotājiem – Latvijas Okupācijas muzejam un Zedelgemas vēstures entuziastiem – neizdevās pārrāmēt latviešu karagūstekņu vēsturi, kurā brīvības tēma bija spiesta piekāpties kolaboracionisma priekšā. To lielā mērā noteica “apsūdzošo” atceres aktīvistu skaitliskais pārsvars un hegemoniska diskursīvā stratēģija, kas īsā laikā ļāva ap pieminekli radīt starptautisku rezonansi. Šī rezonanse ir skaidrs signāls Latvijas diplomātiem, ka Otrā pasaules kara vēsture Eiropā nav pazudusi no starptautisko attiecību lauka.

Summary

After the World War II, approximately 11,700 Latvians were held in the prisoners-of-war (POW) camp near Zedelgem, Belgium. In 2018, a monument was unveiled in Zedelgem, commemorating both Latvian POWs and freedom in all its manifestations. However, a few years later the monument was caught in a crossfire of conflicting political interests and social memories. This article intends to explain the issues with the Zedelgem camp by looking at the structure and biographical details of the Latvian POWs and exploring how the tension around the Zedelgem monument were created. The composition of the Latvian soldiers imprisoned in the Zedelgem camp suggests that a very small part of these POWs could be associated with German-organized war crimes in Latvia and other territories. The article explains why the advocates of the monument – the Museum of the Occupation of Latvia and local history enthusiasts of Zedelgem – failed to reframe the history of Latvian POWs. In this controversy, the accusing memory activists outnumbered and outperformed the advocates, thus quickly creating an international resonance around the monument. This “memory war”, among other things, sends a clear message to Latvian diplomats that the history of World War II in Europe has not disappeared from international relations.

“Bet vai tad par karu tiešām vienreiz nav rakstīts diezgan? Tas tagad būs apskatīts no visiem iedomāmajiem viedokļiem. No uzvarētāju un zaudētāju. No līdzskrējēju un līdzmucēju. Par to gari un plaši ir izteikušies valstsvīri. Diplomāti. Ģenerāļi. Pavāri. Šoferi. Slimnīcu apkopējas. Un konferenču telpu aptīrītāji. Ko gan par šo karu vēl varētu rakstīt?” (Janovskis 1972: 64–65)

1945. gada rudenī, kad tikko bija noslēdzies Otrais pasaules karš, sabiedroto spēki Eiropā pārvaldīja karagūstekņu nometnes, kurās tika ievietoti dažādu tautību cilvēki, kas bija karojuši kara zaudētāju pusē. Lielākā daļa latviešu karagūstekņu (ap 11 700 personu), kas bija karojuši nacistiskās Vācijas militārajos formējumos, bija nometināti Beļģijas ziemeļu pilsētiņas Zedelgemas pievārtē – agrākajā vācu munīciju noliktavas teritorijā. Pēc 73 gadiem, 2018. gada rudenī, Zedelgemā tika atklāts piemineklis “Latvijas stāvētāji brīvībai”, kurš godināja gan latviešu karagūstekņus, gan brīvību tās visās izpausmēs (turpmāk – Zedelgemas piemineklis). Iespējams, šī piemiņas vieta būtu palikusi vēsturē kā vēl viens atceres simbols Otrajam pasaules karam, taču viss attīstījās citādi. Zedelgemas piemineklis 2021. gadā nokļuva konfliktējošu politisko interešu un sociālo atmiņu krustugunīs. Izrādījās, Otrā pasaules kara izpratne joprojām ir kaujaslauks ar vairākām frontes līnijām. Piemineklis isā brīdī pārtapa atmiņu notikumā – fenomenā, kuru raksturo konkrētas vēsturiskās pieredzes pārvērtēšana un izaicināšana (Blacker, Etkind 2013: 6).

Ņemot vērā pagātnes un tagadnes diskursus, kas saplūst šajā atmiņu notikumā, raksta mērķis ir izskaidrot Zedelgemas nometnes problemātiku. Rakstam ir divi uzdevumi. No vienas puses, mēs vēlamies aplūkot Zedelgemas nometnē ieslodzīto latviešu karagūstekņu struktūru un biogrāfiskās detaļas, tostarp nometnē gūto pieredzi. Nav iespējams atšķetināt Zedelgemas pieminekļa konfrontējošo nozīmi, ja netiek sniegta atbilde uz pamatjautājumu: kādi cilvēki veidoja latviešu karagūstekņu kopumu? No otras puses, mēs gribam analītiski izsekot, kā veidojās spriedze ap Zedelgemas pieminekli, kādi aktori un strukturāli procesi no ietekmēja.

Raksta atšķirīgīe, bet saistītie uzdevumi liek izmantot daudzlīmeņu metodoloģiju. Karagūstekņu sastāva analīze balstās uz Lielbritānijas armijas gūstā nonākušo latviešu karavīru sarakstiem. Tie ir karagūstekņi, kas pēc Otrā pasaules kara atradās Zedelgemas nometnē. Zedelgemas piemiņas vietas kontekstā tiek kvalitatīvi analizēta atmiņu notikuma veidošanās, īpašu uzmanību pievēršot polemiskā diskursa dalībniekiem. Mūsu analītiskā pieeja seko Roberta Entmana (*Entman*) izpratnei par rāmējumiem publiskajā komunikācijā, īpaši pievēršot uzmanību problēmu un risinājumu rāmējumiem (Entman 1993). Par kvalitatīvo datu avotu kalpo Zedelgemas piemiņas vietai veltītie raksti un citi vēstījumi, kas parādījušies dažādu valstu medijos

un interneta vietnēs laika periodā no 2017. gada 1. janvāra līdz 2021. gada 1. decembrim. Tas aptver periodu, kurā veidojās piemiņas vietas publiskais diskurss. Izvēlēts 1. decembris kā svarīga robežšķirtne, jo šajā datumā starptautiskais ekspertu panelis publicēja rekomendācijas, ko iesākt ar Zedelgemas pieminekli, un tās definēja jaunu posmu šī diskursa attīstībā (sk. Belgium WWII 2021). Tāpat rakstā esam izmantojuši dokumentus un paziņojumus, kuru izdevēji ir Latvijas, Beļģijas, Krievijas un Eiropas Savienības oficiālās institūcijas.

Zedelgemas karagūstekņu portrets

Latvija Otrā pasaules kara laikā piedzīvoja citu citai sekojošu padomju – vācu – padomju okupāciju. Padomju okupācijas režīma 1940.–1941. gadā veiktās represijas bija galvenais priekšnoteikums Latvijas sabiedrības daļas kolaborācijai ar nacistu okupācijas režīmu. Viena no kolaborācijas formām bija iesaistīšanās vācu militārajos formējumos, īpaši nacistu režīma sākumposmā, kad vairāki tūkstoši brīvprātīgo iestājās vācu palīgvienībās. Pakāpeniski brīvprātīgo skaits mazinājās un kara beigās faktiski izzuda, tāpēc vācieši no 1942. gada centās tos iesaistīt ar rekrutēšanas kampaņām, bet no 1943. gada februāra – ar piespiedu mobilizāciju *Latviešu SS brīvprātīgo leģionā* (Latviešu leģionā). Pēdējais bija kopīgs apzīmējums visām latviešu militārajām vienībām, ko izveidoja leroču SS (*Waffen SS*) un Kārtības policijas (*Ordnungspolizei*) sastāvā. Kopumā kara laikā vācu bruņotajos spēkos dienēja apmēram 110–115 tūkstoši Latvijas iedzīvotāju (Neiburgs 2012: 82; 2022), no kuriem vismaz 52 000 bija mobilizēti 15. un 19. leroču SS grenadieru divīzijā (Kangeris 1998: 114, 118).

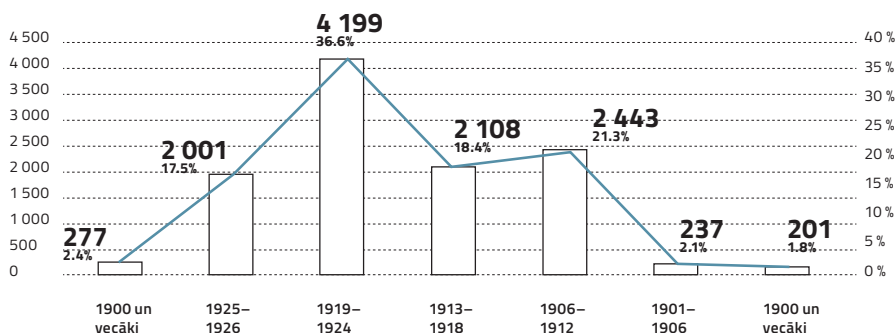
Kara noslēgumā apmēram 75 000 vācu pusē karojošo latviešu karavīru nonāca kara uzvarētāju (tostarp Sarkanās armijas) gūstā, pārējie bija krituši, pazuduši bez vēsts, ievainoti, sagūstīti kara laikā, kļuvuši par bruņotās pretošanās dalībniekiem vai civilpersonām u. c. Apmēram trešā daļa jeb 25 400 kapitulēja Rietumu sabiedrotajiem Vācijā un tās okupētajās teritorijās un tika ieslodzīti kopā vairāk nekā 200 ASV, Francijas un Britu Reinas armijas pārvaldītajās karagūstekņu nometnēs Rietumeiropā un Ziemeļāfrikā. Apmēram 11 700 Rietumu gūstā nonākušo no 1945. gada septembra līdz 1946. gada maijam atradās britu kontrolētajā karagūstekņu nometnē Zedelgemas pievārtē Beļģijā (oficiālais nosaukums – *POW Camp 2227*). Nometne kļuva par lielāko latviešu karagūstekņu koncentrācijas vietu Rietumos, kas veicināja plašu sabiedrisko un kulturālo darbību – laikrakstu izdošanu, izglītojošās un izklaidējošās nodarbības, vērienīgu valsts svētku programmu, pašdarbības pulciņus, sabiedrisko organizāciju dibināšanu u. c.

Par nometnē pavadīto laiku atstāts ievērojams daudzums vizuālu, dokumentāru, autobiogrāfisku u. c. liecību, no kurām daļa arī publicēta (sk., piemēram,

Hāznern 1974; Bērziņš 1985; Zaļinskis 1991; YouTube 2020 u. c.). Mūs interesējošā pieminekļa kontekstā viena no svarīgākajām liecībām ir Zedelgemas nometnē ieslodzīto latviešu karagūstekņu saraksti, kas kā daļa no "Daugavas vanagu" Latviešu leģiona arhīva 2004. gadā tika atvesti no Vācijas un nodoti glabāšanai Latvijas Kara muzejā. Sarakstos ietvertas ziņas par vairāk nekā 11 700 karagūstekņu vārdiem, dzimšanas datiem, pēdējo militāro vienību un pēdējo dienesta pakāpi. Šie dati ļāvuši paraudzīties uz Zedelgemā ieslodzīto latviešu karavīru militāro portretu kara noslēgumā (sk. Tomaševskis 2022), kā arī palīdz datus konfrontēt ar citiem un ievietot plašākos nozīmju laukos. Apskatot kvantitatīvos un kvalitatīvos rādītājus, redzams, ka Latviešu leģiona karavīri veidoja vairāk nekā 87 % jeb 10 063 no visiem Latvijas valstspiederīgajiem šajā nometnē. Vērmahtā kara noslēgumā karoja tikai nepilni 7 % jeb 768 karavīri. Vairāk nekā 73 % ieslodzīto latviešu karavīru pēdējā militārā vienība bija 15. vai 19. grenadieru divīzija, turpretim kara laikā šajās divīzijās mobilizēto proporcija pret pārējiem bija apmēram 46 %. Visplašāk pārstāvēta bija 15. divīzija (vairāk nekā 67 %), kuras karavīru vairākums kara noslēdzošajā posmā nonāca Rietumu sabiedroto gūstā. Tas nozīmē, ka Zedelgemas nometnē pēc kara koncentrējās visvairāk latviešu leģionāru Rietumos (Daugavas vanagu Latviešu leģiona arhīvs 1946). Ieroču SS vienību proporciju palielināja daudzu policijas vienību, robežapsardzības pulku un citu vienību karavīru pārceļšana uz latviešu divīzijām vai atbalsta vienībām kara noslēdzošajā posmā (no 1944. gada rudens līdz 1945. gada pavasarim). Domājams, ka Zedelgemas latviešu karagūstekņu vidū bija salīdzinoši daudz bijušo policijas bataljonu karavīru, kuri kara noslēgumā tika pārcelti uz Ieroču SS divīzijām, taču izsekot katra karavīra dienesta gaitām kara laikā ir laikietilpīgs process, kas šī raksta robežās nav paveicams.

Latviešu karagūstekņu portretā svarīgs aspekts ir arī militārās hierarhijas un vecuma struktūras sadalījums. No visiem Zedelgemas nometnē ieslodzītajiem latviešu karavīriem 3 % jeb 357 bija virsnieki, 17 % jeb 1925 instruktori, savukārt vislielāko proporciju jeb 80 % veidoja zemākās dienesta pakāpes (kareivji, dižkareivji, gaisa spēku izpalīgi u. tml.). Savukārt vecuma struktūra parāda, ka nometnē bija pārstāvēti dažādu gadagājumu karavīri, no kuriem 94 % bija dzimuši laika posmā no 1906. līdz 1926. gadam (Daugavas vanagu Latviešu leģiona arhīvs 1946). Tā bija mobilizācijai pakļautā vecumgrupa (1. grafiks). Starp vecāka gadagājuma karavīriem ir liels augstāko virsnieku īpatsvars, savukārt 1927. gadā dzimušie un jaunāki vīri dienēja lielākoties gaisa spēku palīgdienestā un citās palīgvienībās.

Nozīmīgu pienesumu Zedelgemas nometnes statistikā veicis bijušais Latviešu lauku papildinājumu depo 2. būvpulka kaprālis Alberts Raidonis, kurš apkopojis datus par 11 160 nometnē ieslodzīto vecumu, ģeogrāfisko piederību pie kāda no Latvijas novadiem un apriņķiem, invalīdu skaitu, profesionālo statusu, izglītības līmeni, karadienesta ilgumu, piederību pie kādas no sabiedriskajām organizācijām vai

1. grafiks. Zedelgemas nometnē ieslodzīto latviešu karagūstekņu vecuma struktūra.

Avots: Daugavas vanaģu Latviešu leģiona arhīvs 1946.

lauksaimniecības biedrībām, informāciju par ģimenes locekļiem, to atrašanās vietām un padomju represijās cietušajiem radniekiem. Saskaņā ar šo informāciju vairāk nekā 80 % karagūstekņu dienesta gaitas bija uzsākuši 1943.–1944. gadā, bet atlikusī daļa – vēl pirms Latviešu leģiona dibināšanas, proti, 1941.–1942. gadā (Bērziņš et al. 1985: 99). Kara gaitu uzsākšanas laiks ļauj modelēt brīvprātīgo skaitu Zedelgemas karagūstekņu nometnē. Neskatoties uz dažādiem faktoriem, kas veicināja un dažkārt spieda uz pieteikšanos vācu militārajās vienībās (obligātā darba klausība, rekrutēšana u. c.), līdz leģiona dibināšanai Latvijas iedzīvotājiem bija izvēle – stāties vai nestāties Kārtības dienestā (policijas vienībās) vai citos vācu militārajos formējumos. Pēc 1943. gada februāra atšķirt brīvprātīgos no mobilizētajiem bija faktiski neiespējami, jo visi saņēma iesaukšanas pavēsti, karavīra algas grāmatu un personas apliecību. Pēc vēsturnieku aplēsēm vācu militārajās vienībās dienējušo brīvprātīgo latviešu karavīru skaits bija apmēram no 15 līdz 20 % (Vilciņš 1994; Kangeris 1998). Tātad arī Zedelgemas nometnē iespējamo brīvprātīgo karavīru īpatsvars varēja būt līdzīgs.

Latviešu brīvprātīgo/mobilizēto attiecība krasi disonē ar citās vācu okupētajās zemēs, īpaši Rietumeiropā, saformētajiem SS leģioniem. Šajās valstīs mobilizēšana nenotika, bet tika izvērstas brīvprātīgo rekrutēšanas kampaņas, kas deva visai ievērojamus rezultātus. Tā 1944. gada nogalē SS karaspēkā dienēja jau vairāk nekā 137 000 rietumeiropiešu, starp kuriem bija 50 000 holandiešu, 23 000 flāmu, 15 000 valoņu, 8000 franču u. c. tautību karavīri (Feldmanis 2004: 337). Viņi visi bija brīvprātīgie, kas pēc kara gan Beļģijā, gan citur izpelnījās sabiedrības nosodījumu par kolaborāciju ar nacistu okupācijas varu. Turklāt šāds brīvprātīgo skaits bija iespējams valstīs, kurās pirms vācu ienākšanas vara bija nacionālo valdību rokās, kas šķietami

neļāva nacistu režīmu uzlūkot kā mazāko ļaunumu, kā tas bija, piemēram, Baltijas reģionā.

Iepriekš aplūkotie kvantitatīvie rādītāji nesniedz pilnvērtīgu ainu par karagūstekņu darbību Otrā pasaules kara gados un iespējamo iesaisti vācu represīvajās struktūrās, proti, vācu Drošības policijā un Drošības dienestā (SD). Tomēr datus iespējams salīdzināt ar pieejamiem latviešu SD locekļu sarakstiem, kas ļauj vismaz nojaust problemātiskās karavīru grupas un aptuveno skaitu.

Otrā pasaules kara gados vairāki simti vai tūkstoši Latvijas iedzīvotāju piedalījās vācu organizētajās represijās pret ebreju, romu u. c. tautību iedzīvotājiem un atsevišķām sabiedrības grupām. 1941. gada jūlija sākumā Rīgā tika izveidota SD pakļauta latviešu drošības palīgpolicijas vienība (*Lettische Sicherheitshilfspolizei*, vēlāk *Lettische Sicherungsabteilung*) jeb tā dēvētā Arāja komanda, kas kara laikā bija atbildīga par apmēram 30 000 ebreju u. c. tautību iedzīvotāju noslepkavošanu vācu okupētajās Latvijas un Baltkrievijas teritorijās. Arāja komanda pastāvēja līdz 1944. gada rudenim, kad to izformēja un vairākus simtus no tajā tobrīd esošajiem 1200 dalībniekiem ieskaitīja Latviešu leģiona 15. divīzijā vai Latviešu lauku papildinājumu depo, kas tolaik jau bija pārdislocēti uz Rietumprūsiju Vācijā (Neiburgs 2020: 12). Bijušais vienības komandieris majors Viktors Arājs apmēram nedēļu 1945. gada februāra/marta mīdijā pildīja 15. divīzijas 34. grenadieru pulka bataljona komandiera pienākumus, līdz tika no amata atstādināts. Viņš un vairāki simti Arāja komandas locekļu dažus mēnešus atradās Latviešu leģiona kaujas vienību sastāvā, kas zināmā mērā met ēnu uz leģiona darbības pēdējo cēlienu. Taču vai noziedzīgu elementu atrašanās kaujas vienībā un vēlāk karagūstekņu nometnē padara pārējos par līdzatbildīgiem? Latviešu leģiona vienības kara gados piedalījās tikai militāra (ne represīva) rakstura kaujās pret Sarkano armiju Austrumu frontē. Padomju un mūsdienu Krievijas vēsturnieki bez nopietniem argumentiem ir mēģinājuši pierādīt pretējo (sk., piemēram, Diukov 2020), un šos argumentus nekritiski ir pārņēmuši arī atsevišķi Rietumvalstu pētnieki.

Līdzvērtīgi arī bijušo Arāja komandas dalībnieku atrašanās leģiona sastāvā kara beigās nepadara leģionu kopumā vai tā atsevišķas vienības par noziedzīgām. Tāds pats arguments ir attiecināms uz Zedelgemas karagūstekņiem – atsevišķu Arāja komandas dalībnieku atrašanās nometnē nepadara pārējos ieslodzītos par līdzvainīgiem viņu pastrādātajos noziegumos. Taču pats fakts neapšaubāmi met ēnu uz pārējiem leģionāriem, un šī procesa iesākums meklējams uzreiz pēc nacisma režīma sagrāves.

Zedelgemas un citās sabiedroto kontrolētajās nometnēs pēc kara notika karagūstekņu filtrācija, kurā iespēju robežās pārbaudīja ieslodzīto iesaisti vācu represīvajās struktūrās, dalību kara noziegumos un noziegumos pret cilvēci. Vairāku leģionāru atmiņās pieminēts sabiedroto organizēts skrīnings, kura laikā tika meklēta kreisajā padusē ietetovētā asinsgrupa, ko kara laikā īstenoja daļā leroču SS vienību,

lai atvieglotu palīdzības sniegšanu ievainojuma gadījumā. Bijušais leģiona majors Jūlijs Ķīlītis atceras, ka pēc ierašanās Zedelgemas nometnē “angļu ārsts, kapteiņa dienesta pakāpē, un ar labām vācu valodas zināšanām, cītīgi visiem bez izņēmuma skatījās padusēs un meklēja “putniņus” [asinsgrupas tetovējumus – aut.]. Kam atrada, vai saskatīja aizdomīgas pēdas, ka “putniņš” varētu būt izdzēsts, tūlīt reģistrēja. Tas arī bija viņa galvenais darbs un citas kaites nemeklēja.” (Ķīlītis 1959: 262) Tetovējumu Rietumu sabiedrotie uzskatīja par pierādījumu piederībai SS, taču SD piederīgajiem šī tetovējuma nebija, un tādēļ dažkārt SD locekļi skrīningam tika vieglāk cauri nekā leģionāri (Ezergailis 1998: 12).

Latviešu karagūstekņiem atrodoties Zedelgemas nometnē, to visai regulāri apmeklēja padomju emisāri, gan personīgi aicinot gūstekņus “atgriezties dzimtenē”, gan caur diplomātiskajiem kanāliem mēģinot atsevišķus virsniekus no nometnes “izgūt” piespiedu kārtā. Kopumā Britu Reinas armijas pārstāvji padomju prasībām nepakļāvās, tomēr ar vienu izņēmumu. 1945. gada 28. novembrī padomju emisāriem izdevās padomju sūtniecībā Briselē nogādāt Arāja komandas rotas komandieri kapteini Arnoldu Laukeru, ko vēlāk notiesāja ar 10 gadiem izsūtījumā, kur viņš 1948. gadā mira (Vīksne et al. 1999). Kā atmiņās fiksējis dižkareivis Valentīns Pelēcis, viņš nebija informēts par Laukera veiktajiem noziegumiem, taču “varu tikai pieņemt, ka aptuveni tie daudz neatšķīrās no līdzīgas amata un pakāpes čekas virsnieka noziegumiem. Pats “lielais” Arājs jau bija kļuvis par Ābeli un “noziedzis.” (Pelēcis 1974: 142)

Līdzās Laukeram padomju puse bija pieprasījusi izdošanai arī bijušo Latvijas Kara skolas priekšnieku un 15. divīzijas 32. grenadieru pulka komandieri pulkvedi Arvīdu Krīpeni, kurš aresta brīdī veica pašnāvības mēģinājumu. Virsniekam Ostendes slimnīcā tika izglābta dzīvība, taču nometnē pēc šī gadījuma “izcēlās rūkšana, un, lai gūstekņu prātus nomierinātu, angļu komandieris paziņoja, ka neviens netiks krieviem izdots” (Zemītis 2015). Kā rakstījis jau minētais Ķīlītis, “Krīpena naža dūriens krūtīs, momentāli apturēja šo avotu, caur kuru krievi bija dabūjuši rakstisku atļauju, virsniekus un citas vajadzīgās personas izņemt laukā no nometnēm.” (Ķīlītis 1959: 275) Vienlaikus latviešu karagūstekņu neizdošana ir jāskata arī plašākā ģeopolitiskā kontekstā, kurā jau sāka veidoties Aukstā kara aizmetņi. Britu vēsturnieks Bobs Mūrs (*Moor*) uzsver, ka karagūstekņu izdošana pret viņu gribu nozīmētu atzīt PSRS kontroli pār Baltijas valstīm, kas bija pretrunā ar Lielbritānijas ārpolitiku. Tādēļ, secina Mūrs, britu varas iestādes bija apņēmušās aizsargāt latviešus Zedelgemā gandrīz par katru cenu (Moor 2023: 190).

Vēlme repatriēties uz padomju okupēto Latviju bija visai zema, kaut iespēju netrūka. No Zedelgemas nometnes repatriējās 219 latviešu karavīri jeb 1,9 % no ieslodzītajiem (Kangeris 1985). Kā atceras nometnē ieslodzītais kaprālis Arvīds Štrāls, “kaut gan viņus [repatriantus – aut.] pavadīja ar izsmieklu un zaimiem, tomēr viņu

vidū nebija daudz komunistu. Lielākā daļa bija tādu, kam bija neizsakāmas ilgas pēc mājām.” (Zaļinskis 1991: 140) Tieši Krīpena pašnāvības mēģinājums latviešu karavīros nostiprināja pārliecību, ka repatriācija nav pareizais ceļš. Daudzi savā ģimenē un radnieku lokā bija pieredzējuši padomju represijas. Kā Zedelgemā veiktajā aptaujā konstatējis Raidonis, padomju vara bija represējusi radniekus/tuviniekus 44,5 % no visiem no metnē ieslodzītajiem Latvijas valstspiederīgajiem, turklāt 7,5 % aptaujāto bija represēti tiešie ģimenes locekļi – vecāki, brāļi, māšas (Bērziņš et al. 1985: 99). Represiju pieredze un zināšanas par represētajiem tuviniekiem varēja būt ļoti nopietns iemesls, lai nevēlētos atgriezties padomju okupētajā Latvijā.

Ar Krīpena lietu tika izbeigta piespiedu izdošana padomju pusei, taču ne sabiedrotajiem. 1945. gada decembra beigās briti arestēja jau minēto Viktoru Arāju, kurš no metnē bija pierakstījis ar īstajiem dzimšanas datiem un dienesta pakāpi, taču mainītu uzvārdu (Ābele). Kā lasāms vairāku no metnē ieslodzīto karavīru atmiņās, Arāja un Laukera personas latviešu karagūstekņu vidū bija visai labi zināmas, taču grūti noteikt, cik labi karavīri bija informēti par viņu līdzdalību kara noziegumos. Bijušais 15. divīzijas 32. grenadieru pulka kareivis Gunārs Platais dienasgrāmatā Arāja arestu nosauca par “diezgan nepatīkamām ziņām” (Platais 1949), savukārt Jānis Zemītis bija noskaidrojis, ka Arāju angļi “atmaskoja un kaut kur aizveda” (Zemītis 2015). Neskatoties uz šiem atsevišķajiem gadījumiem, kopumā noziegumu tēma Zedelgemā ieslodzīto karavīru memuārliteratūrā ir pieminēta salīdzinoši maz. Te būtu vietā līdz šim pētniecībā nerisināts jautājums, proti, vai tas darīts tādēļ, ka par šiem noziegumiem neko nezināja (vai zināja tikai dažus galvenos aktorus), vai tādēļ, ka par šīm tēmām bija pieņemts nerunāt vai tās slēpt?

Holokausta pētnieks Andrievs Ezergailis ir apkopojis apzināto “Latviešu SD locekļu” (jeb Arāja komandas locekļu) sarakstu. Sarakstā minēti tikai to vārdi/uzvārdi un LPSR VDK krimināllietas numurs (ja tie tikuši tiesāti), taču sarakstā nav nekādu ziņu par attiecīgās personas dienesta ilgumu SD, atbildības pakāpi, pienākumiem un/vai darbību šajā struktūrā (Ezergailis 1999: 480–490). Līdz ar to saraksts ir provizorisks, un personas atrašanās tajā vēl neko nepierāda. Taču daļa no saraksta personām ir zināmas un vēlāk tiesātas par kara noziegumiem Rietumos vai PSRS. Raksta vajadzībām veikts minētā saraksta un Zedelgemas karagūstekņu no metnes latviešu saraksta salīdzinājums. Tika atņemtas populāro vārdu un uzvārdu kombinācijas, jo Ezergaija sarakstā iztrūkst dzimšanas datu.

Pēc salīdzināšanas ir identificēta 69 personu sakritība, proti, hipotētiski vismaz uz tik lielu Zedelgemas no metnē ieslodzīto karagūstekņu loku varētu krist aizdomas par dalību kara noziegumos. No minētā skaita 40 jeb 58 % ir ierindnieki, 19 jeb 28 % instruktori un 10 jeb 14 % – virsnieki. Ja pieņem, ka minētais skaits atbilst faktiskajai situācijai, tad par dalību kara noziegumos un noziegumos pret cilvēci varētu turēt

aizdomās 0,6 % no visiem latviešu karavīriem Zedelgemas nometnē. Vienīgie Zedelgemas nometnē ieslodzītie, kuri Rietumos vai PSRS tika notiesāti, ir jau minētais kapteinis Arnolds Laukers un majors Viktors Arājs, kuram 1979. gadā Vācijas Federatīvās Republikas Hamburgas zemes tiesa piesprieda mūža ieslodzījumu. Vēl no bijušajiem Zedelgemas nometnē ieslodzītajiem ASV ir tiesāti trīs (virsnieka vietnieks Arnolds Trucis un virsleitnants Tālvāldis Kārklīšs miruši pirms tiesas procesa noslēguma; kapteinis Vilis Hāzners pierādījumu trūkuma dēļ attaisnots). Bijušo Zedelgemas nometnē ieslodzīto seržantu Kārli Detlavu neveiksmīgi centās izraidīt no ASV, bet leitnantu Miķeli Kiršteinu atteicās tiesāt veselības apsvērumu dēļ (Ezergailis 1999). Austrālijā pierādījumu trūkuma dēļ izbeidza lietu pret virsleitnantu Kārli Ozolu, kuru vēlāk pēc Vīzentāla centra iesniegtajiem pierādījumiem mēģināja izdot tiesāšanai Latvijā (Jansons 2002). Vēsturnieks Kārlis Kangeris ir noskaidrojis, ka Rietumu tiesu praksē apsūdzības pret iespējamiem kara noziedzniekiem izvirzīja tikai tajos gadījumos, kuros bija iespējams savākt pietiekami daudz pierādījumu un liecību, kas ļautu tiesu novest līdz spriedumam (Kangeris 2020).

Noslēdzot raksta vēsturisko sadaļu, jāsecina, ka Zedelgemas nometnē pēc kara tika ieslodzīti latviešu karavīri no dažādiem vācu militārajiem formējumiem – leroču SS, policijas vienībām, vērmahta vienībām u. c. Apmēram divas trešdaļas pārstāvēja dažādas 15. leroču SS grenadieru divīzijas apakšvienības. Nometnē nonāca arī tie Latvijas valstspiederīgie, kuri minētajās vienībās bija ieskaitīti tikai kara beigās un pirms tam bija veikuši citus militāra vai pat represīva rakstura pienākumus. Šo karavīru īpatsvars ir salīdzinoši neliels, taču būtu vēl precizējams gan viņu skaits, gan iespējamā darbība un atbildība par vācu okupācijas periodā pastrādātajiem noziegumiem. Zedelgemas nometnē ieslodzīto latviešu karavīru iespējamie kara noziegumi būtu jāvērtē, nesaistot tos ar viņu darbību latviešu frontes vienībās kara noslēdzošajā posmā vai atrašanos Zedelgemas karagūstekņu nometnē.

Atmiņu notikuma ģenēze

Zedelgemas karagūstekņu nometne ir reti aplūkota Latvijas historiogrāfijā, un arī masu medijos tai pirmajos 30 atjaunotās neatkarības gados tika pievērsta neliela uzmanība. Taču interese parādījās ārpus Latvijas – pašā Zedelgemā, kur vietējie vēstures entuziasti šī gadsimta sākumā sāka apkopot artefaktus un arhīva materiālus par karagūstekņu nometni. Starp entuziasmiem ar padziļinātu interesi izcēlās flāmu novadpētnieks un politiķis Pols Denīss (*Denys*), kuram izveidojās ciešāki kontakti ar Latvijas Okupācijas muzeju (LOM). 2014. gadā LOM darbinieki devās uz Zedelgemu izpētes braucienā, lai vāktu materiālu dokumentālai filma par latviešu karagūstekņiem (YouTube 2020). Filmas tapšanas laikā Denīss piedāvāja LOM pārstāvjiem izveidot piemiņas vietu, kas godinātu brīvību

vispārīgi un latviešu karagūstekņus Zedelgemā konkrēti. LOM atsaucās šai iniciatīvai. 2017. gadā muzejs sadarbībā ar Zedelgemes pašvaldību izsludināja slēgtu metu konkursu, kurā bija uzaicināti piedalīties pieci mākslinieki. Konkursa vērtēšanas komisija par labāko metu vienbalsīgi atzina Kristapa Gulbja darbu "Latvijas stāvstrops brīvībai". Zedelgemes pašvaldība, kurā lielākā ietekme bija Kristīgi demokrātiskajai un flāmu partijai (CD&V), arī atbalstīja šāda pieminekļa izveidošanu.

Sagaidot Latvijas simtgadi, 2018. gada 13. septembrī piemineklis tika atklāts. Tas gan neatradās Vlūtemveldas (*Vloethemveld*) teritorijā, kur 1945. un 1946. gadā koka barakās bija izmitināti tūkstošiem latviešu, bet Zedelgemes pilsētas nomalē – privātmāju rajonā. Pieminekli papildināja informatīvā plāksne, kas trīs valodās (latviešu, nīderlandiešu un angļu) īsi paskaidroja pieminekļa "Latvijas stāvstrops brīvībai" nozīmi. Vēstījuma vēsturiskā dimensija izcēla ne tikai Latvijas karagūstekņus, bet arī Latvijas Republikas dibināšanu, divkāršo okupāciju un latviešu karošanu Vācijas bruņotajos spēkos pret padomju armiju¹. Taču ārpus vēsturiskā rāmējuma palika tūkstošiem latviešu, kas bija spiesti karot padomju armijas rindās, un tūkstošiem latviešu karagūstekņu, kas Otrā pasaules kara beigās bija spiesti padoties padomju varai, nevis Rietumu sabiedrotajiem. Ap pieminekli tika izveidots arī Brīvības laukums (*Brivibaplein*). Svinīgajā atklāšanā piedalījās LOM, Zedelgemes pašvaldības un Latvijas valsts amatpersonas, kas šo atceres aktīvisma izpausmi vienlaikus padarīja arī par vēstures politikas notikumu.

Līdz pat 2018. gadam nekas neliecināja, ka Zedelgemes piemiņas vieta varētu izpelnīties īpašu publisku uzmanību. Taču pieminekļa metu konkursa izsludināšana izraisīja pirmo pretreakciju. 2018. gada 7. februārī Beļģijas Krievvalodīgo organizāciju federācija nosūtīja vēstuli Zedelgemes pašvaldībai, kurā ultimātīvā tonī aicināja atteikties no piemiņas vietas izveides, draudot, ka "mēs paturam tiesības pievērst Beļģijas valdības un starptautiskās sabiedrības uzmanību" (BFRO 2018). Federācijas darbību finansiāli atbalsta Krievijas Ārlietu ministrija, un tādējādi to var uzskatīt par vēl vienu līdzekli Krievijas tautiešu politikas īstenošanai (BFRO 2023; sk. Pelnēns

1 Uz informatīvās plāksnes atradās šāds teksts: "Latvijas stāvstrops "Brivibaplein" savieno Latvijas un Zedelgemes vēsturi. Tas simbolizē brīvību visos tās veidos. Strops ir nācija, bites ir tās cilvēki – darbīgi un miermīlīgi, kamēr tie nav apdraudēti. Bišu saimes dūkšana liecina par saskaņīgas sabiedrības vitalitāti. Latvija deklarēja neatkarību 1918. gadā. 1940. gadā to okupēja Padomju Savienība un 1941. gadā nacistiskā Vācija. Tā daudzus latviešu jaunekļus iesauca Vācijas bruņotajos spēkos karā pret padomju armiju. Otrajam pasaules karam beidzoties, daudzi latviešu karavīri padevās Rietumu sabiedrotajiem. Gandrīz 12 000 no viņiem bija ieslodzīti Zedelgemes kara gūstekņu nometnē no 1945. gada līdz 1946. gadam. Atguvuši brīvību, viņi palika Rietumos. Latvija atkal atguva neatkarību tikai 1991. gadā. Bišu skaits caurmēra saimē atbilst latviešu kara gūstekņu skaitam Zedelgemā. Pieminekli veidojis Kristaps Gulbis. Tas ir kopējs Zedelgemes municipalitātes un Latvijas Okupācijas muzeja projekts."

2010). Ap šo laiku Zedelgemas pieminekļa uzstādīšanai sāka sekot līdzi arī Krievijas valsts kontrolētie mediji. Tomēr kopumā kritika neizplatījās nedz Beļģijas, nedz Latvijas publiskajā telpā. Nosacītais miera stāvoklis saglabājās līdz pieminekļa atklāšanas dienai un arī pēc atklāšanas.

Situācija sāka mainīties 2020. gada nogalē. Vispirms 2020. gada decembrī patriotiskās apvienības "Belgians Remember Them" prezidents Vilfrēds Burī (*Burie*) aicināja nojaukt Zedelgemas pieminekli. Šo aicinājumu viņš izteica vēstulē Beļģijas Federālā parlamenta deputātam no frankofonās Sociālistu partijas Andrē Flao (*Flahaut*) (Burie 2020), kurš savukārt aicinājumu nu jau ar acīmredzami politisku pieskaņu pāradresēja Beļģijas federālajam tieslietu ministram Vinsentam van Kvikenbornam (*Quickenborne*) (Flahaut 2021a). Atceres aktīvista Burī darbība Otrā pasaules kara piemiņas kopšanā bija pamanīta ne tikai Beļģijā, bet arī Krievijā – 2020. gada 22. oktobrī viņam tika piešķirta Krievijas Ārlietu ministrijas medaļa (Ambassade de Russie en Belgique 2020). Pēc Burī iesnieguma – 2021. gada janvārī – ASV ebreju interneta portālā "Forward" parādījās Ļeva Golinkina (*Golinkin*) publikācija par piemiņas vietām, kas attaisno nacisma noziegumus. To vidū bija arī minēts "Latvijas stāvstrops brīvībai" (Golinkin 2021a). Nākamajos mēnešos Golinkins iemantoja eksperta statusu un figurēja arī citās publikācijās².

Polemika par Zedelgemas pieminekli ieguva daudz spēcīgāku un plašāku rezonansi 2021. gada 20. maijā, kad Beļģijas žurnāls "Paris Match Belgique" franču valodā publicēja apjomīgu Mišela Bufjū (*Bouffioux*) rakstu "Zedelgemas "strops": latviešu esesieši tiek pieminēti Flandrijā". Tajā tika uzsvērts, ka Beļģijas politiķi, īpaši Zedelgemas pašvaldība, nav ņēmuši vērā sabiedrības intereses un vēsturisko pieredzi. Bufjū izmantoja pilsonisko aktīvistu un zinātnieku viedokļus, lai dažādās pakāpēs varētu problematizēt pieminekļa jautājumu (Bouffioux 2021)³. Savukārt politiķu viedokļi rakstā iezīmēja skaidru konfrontāciju starp kreisi orientēto frankofono flangu, kuru pārstāvēja Flao, un labēji orientēto flāmu flangu ar Zedelgemas mēru Anniku Vermeulenu (*Vermeulen*) no Kristīgo demokrātu un flāmu partijas un jau minēto Zedelgemas domes deputātu Polu Denīsu (flāmu partija "Vlaams Belang"). Rakstā tika minēti arī vārdā nenosaukti latviešu nacionālisti, Latvijas valdība un LOM kā "nepareizās" vēstures versijas aizstāvji.

2 Golinkins plašāku publisku atpazīstamību ieguva ar biogrāfisku grāmatu, kurā viņš stāstīja par pārceļšanos no jūkošās Padomju Savienības uz ASV (Golinkin 2014). Šajā grāmatā viņš uzsver arī antisemitisma pieredzi, dzīvojot Ukrainā.

3 Starp pilsoniskajiem aktīvistiem var minēt frankofono vēstures entuziastu Rolānu Binē (*Binet*), Beļģu interneta portāla "ResistanceS" koordinātoru Manuelu Abramoviču (*Abramowicz*) un Simona Vīzentāla centra Austrumeiropas lietu vadītāju Efraimu Zurofu (*Zuroff*). Akadēmisko lauku pārstāv tiesību zinātnieks Leanids Kazirickis (*Kazyrytski*), franču vēsturniece Žiljeta Denī (*Denis*), pētnieces Selīna Bajū (*Bayou*) un vēstures doktorants Pjērs Millers (*Muller*).

Sociologs Ērvings Gofmanis ir rakstījis, ka pieredzi organizē “primārie ietvari” (*primary frameworks*) jeb principi, kuros iekļaujas indivīda griba, mērķi un rīcībspēja un kurus cilvēki izmanto konkrētas situācijas, sociālās rīcības un notikumu saprašānā (Goffman 1986: 22). “Paris Match Belgique” publikācija aktivizēja šādu primāro ietvaru Otrā pasaules kara vēsturei, un tas kalpoja par izpratnes rāmi pārējiem frankofonajiem medijiem un nevaldības organizācijām. Frankofonajā vidē sakultais kritikas vilnis pieņēmas spēkā 2021. gada vasarā. Turklāt kritikai pieslēdzās arī flāmu un ebreju mediji. Radikālāks vai mērenāks viedoklis novirzījās no primārā ietvara, taču šīs it kā atšķirīgās attieksmes vienoja kopīgs uzskats – Zedelgemas pieminēklis ir problēma. Lai ilustrētu problematizējošā diskursa diapazonu, 1. tabulā esam apkopojuši dažādu personu izteikumus. Pieminēklis, kā uzskatīja kritiķi, gloricē nacismu un reabilitē nacisma noziedzniekus, pārskata un trivializē Otrā pasaules kara sekas un aizvairo nacisma noziegumu upurus un viņu ģimenes.

1. tabula. Problēmas rāmējumi.

“Zedelgemas “bišu strops” iedrošina uz revizionismu un atbalsta Otrā pasaules kara vēstures sagrozīšanu.” (Flahaut 2021b)	Beļģijas Sociālistu partijas politiķis Andrē Flao (<i>Flahaut</i>)
“Zedelgemā <i>Waffen-SS</i> karavīri, kuri atņēma mūsu brīvību, tiek gloricēti kā brīvības cīnītāji.” (Vlaams Parlement 2021)	Beļģijas Darba partijas politiķis Toms De Mēsters (<i>Meester</i>)
“Mūsu valstī nav vietas naidu kurinošiem pieminējiem, kas tiek maskēti kā mākslasdarbi par brīvību.” (Vlaams Parlement 2021)	Flandrijas Sociāldemokrātiskās partijas “Vooruit” politiķis Maksims Veiss (<i>Veys</i>)
“Šis pieminēklis atraisa sāpīgas jūtas pret tiem cilvēku radniekiem, patriotiem un ebreju kopienu, kuru nobendēja nacisma pastrādātās šausmas.” (LSM.lv 2021)	Flandrijas Sociāldemokrātiskās partijas “Vooruit” politiķe Vikija Reinārta (<i>Reynaert</i>)
“Tas, ko šis pieminēklis reprezentē Beļģijai un nacisma upuriem, ir kauns un apvainojums.” (Burie 2020)	Biedrības “Belgians Remember Them” prezidents Vilfreds Burī (<i>Burie</i>)
“Šis pieminēklis godā un reabilitē cilvēkus, kas sadarbojās ar <i>Waffen-SS</i> , kuru Nirnbergas tribunāls pasludināja par kriminālu organizāciju. Pieminēklis savā estētiskajā/ikonogrāfiskajā formā ir <i>SS</i> kriminālās organizācijas un tās biedru pilnīga trivializācija.” (FIR 2021)	Starptautiskā Pretošanās dalībnieku federācija (FIR)
“Šajā pieminēklī nav ietverts <i>Waffen-SS</i> simbols, [bet] tas ir tas, ko šis “bišu strops brīvībai” piemin. [...] Tas ir bišu strops stubbumam, lētticībai, holokausta sagrozīšanai, meliem un pilnīgai necieņai pret veterāniem.” (Golinkin 2021a; 2021b)	Publicists Ļevs Golinkins (<i>Golinkin</i>)

<p>⇒ "Tagad šķiet, ka attieksme pret latviešu <i>Waffen SS</i> ir ieguvusi vēl vienu pavērsienu līdz ar šīs pielūgsmes mentalitātes triumfējošo eksportu, līdzfinansējot "brīvībai" veltītā pieminekļa celšanu. [...] Var redzēt, ka nolūkam uzcelt pieminekli nav nekāda sakara ar brīvību, bet tas ir uzcelts kā piemiņas vieta flāmu un latviešu karavīriem, kuri cīnījās par Hitleru Austrumu frontē." (Binet 2021)</p>	<p>Vēstures entuziasts Rolāns Binē (<i>Binet</i>)</p>
<p>"Nav pieļaujams kādā Eiropas valstī atrasties piemineklim, kas tiek uzskatīts par apvainojumu Hitlera režīma upuriem un pamudinājumu revizionismam. [...] Tā ir briesmīga kļūda, kas apvairo sabiedroto karavīrus, kuri cīnījās pret nacistiem, kā arī miljoniem nevainīgu Trešā reiha upuru." (Bouffieux 2021)</p>	<p>Simona Vīzentāla centra Austrumeiropas lietu vadītājs Efraims Zurofs (<i>Zuroff</i>)</p>
<p>"Tas [pieminekļis] nav abstraktai brīvībai, bet gan pieminekļis fašistiskajiem kolaborantiem un nacistiskajam karaspēkam." (YouTube 2021)</p>	<p>Krievijas Ārlietu ministrijas pārstāve Marija Zaharova</p>
<p>"Tomēr ir acīm redzams, ka šī piemiņas vieta ir problemātiska: tā nepārprotami parāda latviešu leģionārus kā brīvības kareivjus. [...] Šis atmiešķētais skatījums uz vēsturi, ka visi latviešu leģionāri bija varoņi vai upuri, ir bīstams un rada neveselīgu neskaidrību. Kā mēs varam izmantot karavīrus, kuri cīnījās par Trešo reihu un SS, lai slavinātu brīvības jēdzienu?" (Bouffieux 2021)</p>	<p>Lēvenes Katoļu universitātes vēstures doktorants Pjērs Millers (<i>Muller</i>)</p>

Starpautiskā ažiotaža Latvijā guva salīdzinoši klusāku atbalsi. "Paris Match Belgique" rakstu izvērsti komentēja Latvijas Okupācijas muzejs, paziņojot, ka ar šādu publikāciju "lasītājiem tiek radīts priekšstats, ka visi Otrā pasaules kara laikā Vācijas bruņotajos spēkos karojušie latviešu leģionāri bija SS organizācijas locekļi, kas atbildīgi par kara noziegumiem" (Apals 2021). Reaģēja arī Latvijas Ārlietu ministrija (Laganovskis 2021), bet no Saeimā ievēlētajām partijām birstošajai problēmai publisku uzmanību pievērsa tikai Zaļo un Zemnieku savienības frakcijas deputāti no opozīcijas, aicinot ārlietu ministru Edgaru Rinkēviču "ar Beļģiju un tās pilsētas Zedelgemas pašvaldību nekavējoties risināt jautājumu par latviešu leģionāru piemiņai veltītā pieminekļa saglabāšanu" (Zaļo un Zemnieku savienība 2021).

Frankofono mediju radīto publicitāti pastiprināja arī citi institucionālie aktori, kuri cīņas arēnā ieņēma "apsūdzētāja", "aizstāvības" vai "starpnieka" pozīciju (2. tabula). Apsūdzošo nostāju visaktīvāk pauda nevaldības organizācijas, kas bāzējās gan Beļģijā, gan citās valstīs. Vēstījumu saskaņotība ļauj šīs organizācijas uzlūkot kā apsūdzības koalīciju. Atsevišķu puduru veido ebreju organizācijas, kuras bija tendētas vairāk uzsvērt holokausta kontekstu. Sazarotās opozīcijas aktīvisms kontrastē

ar citu nevaldības organizāciju vājo iesaisti pieminekļa aizstāvēšanā. Konflikta eskalācijas brīdī LOM faktiski bija vienīgā organizācija, kas skaidri iestājās par pieminekļa saglabāšanu. Taču LOM, kas bija viens no Zedelgemas pieminekļa līdzfinansētājiem, publiskajā diskursā nereti tika atņemta rīcībspēja – par to runāja, nevis tam ļāva runāt. Tas gan zināmā mērā atbildā LOM izvēlētajai stratēģijai norobežoties no centieniem politizēt Zedelgemas pieminekļa jautājumu (Apals 2021). Tikmēr Beļģijas politisko partiju paustās nostājas un aktivitāte liecina par līdzsvaru starp “apsūdzētājiem” un “aizstāvjiem”.

2. tabula. Institucionālo aktoru pozicionēšanās pret Zedelgemas pieminekli.

Apsūdzētāji	Starpnieki	Aizstāvji
Krievijas Ārlietu ministrija	Eiropas Parlaments Beļģijas parlaments Beļģijas Ārlietu ministrija Beļģijas Tieslietu ministrija Flāmu parlaments	Zedelgemas pašvaldība Latvijas Ārlietu ministrija Latvijas Aizsardzības ministrija
Patriotiskā organizācija “Belgians Remember Them” Starptautiskā Pretošanās dalībnieku federācija Atmiņu grupa Beļģijas Politiski ieslodzīto nacionālā konfederācija Beļģijas Krievvalodīgo orga- nizāciju federācija	Starptautiskā ekspertu grupa	Latvijas Okupācijas muzejs
Simona Vizontāla centrs Eiropas Ebreju kongress Sekulārais ebreju kopienas centrs Sekulārā ebreju jauniešu organizācija “Hashomer Hatzair” Beļģijas Ebreju studentu apvienība		
Flāmu sociāldemokrātiskā partija “Vooruit” Beļģijas Sociālistu partija		Atvērtā flāmu liberāļu un demokrātu partija Kristīgo demokrātu un flāmu partija Flāmu labējā partija “Vlaams Belang” Jaunā flāmu savienība Latvijas Reģionu apvienība Zaļo un Zemnieku savienība Latvijas Reģionu partija

Apsūdzības pusi šajā polemikā konsekventi pārstāvēja tikai viena publiskās varas struktūra – Krievijas Ārlietu ministrija, kas sekoja līdzi notikumam attīstībai un izplatīja paziņojumus par pieminēta izveidošanu un nojaukšanu. Savukārt Zedelgemas pašvaldība un Latvijas Ārlietu ministrija ir redzamākās institūcijas, kas atbilstoši to specifiskajām interesēm uzturēja aizstāvības diskursu. Zedelgemas pārstāvji uzsvēra nepieciešamību pieminēt nometni, nevis latviešu leģionārus. “Mums nebija nekādu ļaunu nodomu,” taisnojās Zedelgemas mēre Annika Vermeulena (Jonckheere 2021). Taču jau 2021. gada jūlijā Zedelgemas pašvaldība pieņēma lēmumu pārdēvēt laukumu, kurā atradās pieminēklis. Tobrīd arī tika plānots pievienot pieminēklim paskaidrojošu plāksni ar plašāku informāciju. Uz relatīvi klusā aizstāvības fona Latvijas Ārlietu ministrija publiskajā telpā ieņēma nogaidošu pozīciju un savu nostāju puda pa diplomātiskajiem kanāliem vai tieši – Zedelgemas pašvaldības amatpersonām.

Zināma loma bija arī dažādiem starpniekiem ar atšķirīgu dienaskārtību un iesaistes pakāpēm. Starp Beļģijas valsts institūcijām visredzamākais bija Flāmu parlaments, kurā 2021. gada 7. jūnijā tika apspriesta Zedelgemas pieminēkla problēma. Flāmu partiju retorikā izkristalizējās atšķirīgas ideoloģiskās pozīcijas pret vēsturi un piemiņu (Vlaams Parlement 2021). Tāpat tika iesaistītas Eiropas Savienības institūcijas. Vispirms 7. jūlijā Eiropas Parlamenta deputāte no Latvijas Inese Vaidere kopā ar citiem EP deputātiem nosūtīja oficiālu vēstuli Zedelgemas pašvaldības domes deputātiem ar aicinājumu saglabāt pieminēkli. Vēstules autori centās izskaidrot Latviešu leģiona fenomenu un puda pārliecību, ka Zedelgemas pieminēkla noņemšana “nozīmētu noņemt atgādinājumu par daudzu cilvēku ciešanām, kuri cīnījās Otrajā pasaules karā pret savu gribu” (Vaidere et al. 2021; LETA 2021). “Apsūdzības” puse arī centās pievērst ES uzmanību. Piemēram, beļģu aktīvists Binē nosūtīja vēstuli Eiropas Komisijas prezidentei Urzulai fon der Leienai ar lūgumu uzsākt izmeklēšanu, vai Latvija ar pieminēkli Zedelgemā un 16. marta atzīmēšanu nav pārkāpusi ES pamatvērtības (Binet 2021).

2021. gada vasarā un rudenī nu jau starptautiskajā diskursā par Zedelgemas pieminēkli regulāri parādījās arī profesionālu vēsturnieku, lielākoties Otrā pasaules kara ekspertu, viedokļi. Taču starp viņiem nebija neviena, kas būtu padziļināti pētījis latviešu karavīru gaitas vācu militārajos formējumos. Mediju vēstījumos nebija sastopami arī Latvijas vai Centrālās un Austrumeiropas vēsturnieki. Citiem vārdiem, intelektuālās autoritātes loma tika piešķirta flāmu vai frankofonajiem vēsturniekiem. Līdz ar to profesionālu vēsturnieku ekspertīze bija visnotaļ etnocentriska, ierobežota un virspusēja.

Zedelgemas pieminēkli problematizējošajā diskursā var izcelt vairākus būtiskus noklusējumus vai jautājumus, kuriem nav tikušas meklētas faktos balstītas atbildes.

Problēmas rāmējumos reti sastopami izvērsti skaidrojumi par padomju okupāciju, kas atvieglāja nacistu teroru pret dažādām sabiedrības grupām mūsu reģionā. Vēs- turnieks Timotijs Snaiders globālajā intelektuālajā domā ir nostiprinājis argumentu, ka tieši suverēnu valstu, kā Latvijas, likvidācija liedza tām pasargāt savus pilsoņus un būtiski palielināja holokausta apmērus (Snaiders 2013; 2019). Taču Zedelgemas pieminējamā "apsūdzētāju" sistemātiskā nevērība pret padomju okupācijas graujošajām sekām veicināja upuru šķirošanu, kurā attieksme pret nacisma un padomju terora upuriem bieži netika balstīta uz morāli vienādiem pamatiem. Tādējādi "apsūdzētāji", runājot par Latviju Otrā pasaules kara laikā, padarīja mazāk nozīmīgas padomju okupācijas politiskās un cilvēciskās sekas. Izmantojot Gofmaņa terminoloģiju, publiskā diskursa veidotāji necentās vai nevēlējās ieraudzīt "atslēgas", kas būtu pavērušas durvis uz citādu un dialogisku vēstures izpratni. Un tas liecina par noteiktas vēstures reprezentācijas hegemoniju un šīs hegemonijas ietekmi uz komunikatīvo racionalitāti (sk. Kaprāns 2016). Tiesa, arī Zedelgemas pieminējamā informatīvā plāksne, kurā latviešu karagūstekņu konkrētību un traģiku aizēnoja abstraktais brīvības patoss, drīzāk apgrūtināja diskursa orientāciju uz nepieciešamību meklēt konsensu starp dažādiem vēstures naratīviem.

Jautājumi par latviešu leģionāriem veidoja citu noklusējuma šķautni, kas neļāva paplašināt Zedelgemas pieminējamā interpretācijas lauku. "Apsūdzētāju" attieksmē pret leģionāriem dominēja reducējoša pieeja, kura nonivelēja motivāciju iestāties leģionā līdz kolaboracionismam. Tādēļ bieži tika ignorēts fakts, ka absolūti lielāko daļu Latvijas valstspiederīgo leģionā iesauca piespiedu kārtā. Ļoti iespējams, ka Beļģijas publiskajā telpā izskanējušās "apsūdzības" pret Zedelgemas pieminējamā sakņojās implicīti maldinošā analogijā ar daudz mazāko flāmu leģionu, kas tik tiešām radās uz brīvprātības pamatiem un kas šodien Beļģijā kalpo par spilgtu kolaboracionisma simbolu. Sekošana brīvprātības argumentam bija pamanāma arī starp mērenāk noskaņotiem aktoriem. Piemēram, Atvērtās flāmu liberāļu un demokrātu partijas politiķis Barts Somers (*Somers*), uzstājoties Flāmu parlamentā, apgalvoja, ka absolūti lielākā daļa no Zedelgemas nometnē ieslodzītajiem latviešiem *Waffen-SS* darbojās brīvprātīgā kārtā (Vlaams Parlement 2021). Tāpat brīvprātības tēzi centās pierādīt atsevišķi eksperti. Piemēram, "Paris Match Belgique" atsaucās uz tiesību eksperta Leanida Kaziricka (*Kazyrytski*) zinātnisko rakstu, kurā tiek apgalvots, ka latvieši varēja izmantot dažādas iespējas, lai izvairītos no iesaukuma leģionā (Kazyrytski 2016: 371). Nereflektējot par sekām, ko šāda izvairīšanās konkrētajos apstākļos varēja izraisīt, un nekritiski balstoties Krievijā izdotos vēstures pētījumos, Kazirickis faktiski ir piedāvājis anahronisku un dekontekstualizētu latviešu leģionāru darbības skaidrojumu un cenšas pamatot argumentu, ka latviešu leģionam piemita visas īpašības, lai to uzskatītu par noziedzīgu organizāciju.

Zedelgemas pieminekļa kritiķu izteikumos latviešu leģionāri bieži tiek asociēti ar nacisma noziegumiem, tomēr precīzi aprēķini, cik liels karavīru īpatsvars būtu uzskatāms par noziedzniekiem, nekur nav minēti. Šo statistiku attiecībā uz karagūstekņu nometni, kā jau iepriekš minēts, pagaidām nav iespējams noteikt, tādēļ jebkuri skaitļi ir tikai pieņēmumi un spekulācijas. No "apsūdzības" diskursa pat nav skaidrs, tieši kuras personas ir vainojamas nacisma noziegumu pastrādāšanā. Pierādījumu trūkumu mēdz aizstāt emocionāli iedarbīgais fakts, ka leģionāri bija devuši zvērestu Hitleram un ka viņi valkāja SS uniformu. Taču tas automātiski nevienam leģionāru ne-kvalificē kā nacisma noziegumu līdzdalībnieku. Uz pierādījumu nepietiekamības problēmu norāda arī franču vēsturniece Žiljeta Denī, kura atzīst, ka precīzu latviešu kolaborantu skaitu ir grūti noteikt (Bouffieux 2021; sk. arī Denis 2013). Pierādījumu trūkums, kas diskusijā par Zedelgemas pieminekli neļāva kvalificēt latviešu leģionu kā "noziedzīgu organizāciju", tika kompensēts ar oportunistiskām atsaucēm uz Nirnbergas tribunāla spriedumu. "Apsūdzētāji" uzsvēra, ka spriedumā leroču SS tika pasludināta par noziedzīgu organizāciju, bet noklusēja vai centās mazināt nozīmi faktam, ka personas, kas vācu militārajos formējumos bija iesauktas pret pašu gribu un/vai nebija izdarījušas noziegumus, tribunāls neuzskatīja par daļu no šīs noziedzīgās organizācijas. Izceļot vai noklusējot šo faktu, vēstījums par latviešu leģionāriem kā nacisma noziegumu līdzdalībniekiem iegūst būtiski atšķirīgu rāmējumu.

Publiskajā diskursā par Zedelgemas pieminekli no "apsūdzētāju" puses ne reizi vien izskanējuši arī apgalvojumi, ka Latvijā leģionāri tiek oficiāli godināti kā varoņi un brīvības cīnītāji. Tas veicināja priekšstatu, ka Latvijas sabiedrība leģionārus uztver vienprātīgi. Saeima 1998. gadā tik tiešām pieņēma "Deklarāciju par latviešu leģionāriem Otrajā pasaules karā", kurā paziņoja, ka "leģionā iesaukto un brīvprātīgi iestājušos karavīru mērķis bija nosargāt Latviju no staļiniskā režīma atjaunošanas". Tomēr kopš 2000. gada 16. marta leģionāri Latvijā oficiāli netiek pieminēti. Pēc deklarācijas pieņemšanas sabiedrībā nav arī nostiprinājies dominējošs viedoklis, lai gan vislielākās iespējas vienot atšķirīgās sociālās atmiņas ir viktimizācijas naratīvam, kurā leģionāri tiek uztverti kā kara upuri (Kaprāns un Saulītis 2017).

Polemizējošajā diskursā izskanējuši arī dažādi risinājumi, ko iesākt ar Zedelgemas pieminekli. "Aizstāvji" atbalstīja pieminekļa saglabāšanu, savukārt oponentu domas dalījās. Radikālāko uzskatu paudēji uzstāja uz tūlītēju demontāžu vai aizstāšanu ar citu pieminekli, kurā būtu uzsvērtas nacisma upuru piemiņa. Savukārt mērenāk noskaņotie aicināja rekontekstualizēt pieminekli. To visuzskatāmāk demonstrēja beļģu vēsturnieks Pīters Lagrū (*Lagrū*). Nežēlodams kritiku nedz Zedelgemas pašvaldībai (īpaši Polam Denīsam), nedz LOM, kas ar savu nepārdomāto rīcību pasnieguši dāvanu Putinam, Lagrū pieminekli tomēr uztvēra kā brīnišķīgu izaicinājumu, lai ar tā palīdzību pārinterpretētu sarežģīto Otrā pasaules kara vēsturi:

“Tik milzīgu karagūstekņu nometni nevajag noklusēt, bet tā ir pelnījusi skaidrojumu. Kāpēc gan neizveidot saikni starp stāstu par SS brīvprātīgajiem no Latvijas un stāstu no pašas Zedelgemas? Tas ir izaicinājums kritiski paskatīties uz nacistu un padomju pagātni, neiekritot slazdā, kas abus nostāda vienā līmenī. Tas ir stāsts par migrāciju, par sodu un nesodāmību, par vainas atzīšanu un vainas maiņu.” (Lagrou 2021)

Vēlāk tieši Lagrū kļuva par centrālo personu, kas 2021. gada 26. un 27. novembrī vadīja starptautisku vēstures pētnieku paneli, kurā eksperti no dažādām valstīm, tostarp Latvijas, divu dienu garumā diskutēja par pieminekļa problemātiku un noslēgumā pieņēma rezolūciju, kas rekomendēja demontēt pieminekli un izvērtēt citas tā atrašanās iespējas (Belgium WWII 2021). Taču izšķirošais lēmums par pieminekļa noņemšanu bija jāpieņem Zedelgemas pašvaldībai. Šis lēmums bija par labu demontāžai. 2022. gada 31. maijā pieminekli tika pārvietots uz noliktavu. Vēstures ekspertu sagatavotā rezolūcija un pieminekļa demontāža aptver pārāk plašu un sazarotu problēmu kopumu, kuru šī raksta robežās nav iespējams padziļināti analizēt. Taču viens ir skaidrs – Zedelgemas pieminekļa izraisītajam atmiņu notikumam nav pielikts punkts⁴.

Zilonis trauku veikalā – Beļģijas atceres telpa

Starptautiskajā diskursā par Zedelgemas pieminekli priekšplānā izvirzījās Latviešu leģiona vēsture. Tomēr Beļģijas atceres aktoru attieksmes un rīcība parāda, ka aizskatuvē dominēja pilnīgi cits elements – ilgstošie un institucionalizētie Beļģijas identitāšu un atmiņu telpas konflikti, kuriem pieminekli latviešu karagūstekņiem kalpoja par vēl vienu palaidējmehānismu.

Spridzi beļģu sabiedrībā pastāvīgi uztur divas lielākās kopienas – frankofonie valoņi un nīderlandiešu valodā runājošie flāmi, kas attiecīgi koncentrējas Beļģijas dienvidos un ziemeļos. Ģeogrāfiskais novietojums iezīmē ne tikai lingvistisku dalījumu, bet arī atšķirīgu politisko subjektivitāti un sociālo atmiņu. Simboliskās robežas starp valoņiem un flāmiem ir attīstījušās kopā ar Beļģijas valstiskumu. 19. gadsimtā un 20. gadsimta sākumā beļģu sabiedrībā dominēja frankofonās elites, kas flāmos raisīja mazvērtības izjūtu. Flāmiem arī daudz biežāk nācās saskarties ar ekonomiskām grūtībām un nabadzību. Tieši dusmas par sociālo nevienlīdzību deva pamatu flāmu nacionālismam, kas mījiedarbībā ar vietējo katolisko baznīcu pastiprināja prasības pēc lielākas politiskās autonomijas vai pat Flandrijas atdalīšanos no Beļģijas. Flāmu nacionālisms kļuva īpaši pamanāms Pirmā pasaules kara laikā (plašāk par šo sk. Shelby 2014: 43–82).

Nacistiskā Vācija okupēja Beļģiju 1940. gada maijā. Sabiedroto karaspēks lielāko daļu Beļģijas atbrīvoja 1944. gada septembrī. Vairāk nekā četrus gadus ilgušajā

4 Raksta tapšanas laikā LOM direktore Solvita Vība (LSM 2024) ir publiski paziņojusi, ka muzejs Zedelgemas pieminekli pārņems savā īpašumā. Tas nozīmē, ka pieminekli tiks pārvests uz Latviju.

okupācijas periodā nostiprinājās gan kolaboracionisms, gan pretošanās okupācijas režīmam. Lagrū uzsver, ka lielākā daļa Beļģijas iedzīvotāju "okupāciju bija pārcietuši pasīvi un daudzos līmeņos bija spiesti piekāpties un ielaisties kompromisos" (Lagrou 2003: 534)⁵. Tikmēr bruņotās pretošanās kustība Beļģijā sašķēlās starp rojālistiem jeb karaļa atbalstītājiem no vienas puses un komunistiem vai mēreniem antirojālistiem no otras puses. Kreisi orientētajām valdībām, kas pirmajos pēckara gados dominēja Beļģijas politikā, neizdevās apvienot atšķirīgos pretošanās dalībniekus kopīgā atceres laukā (Lagrou 2003: 541–542). Tomēr laika gaitā pretošanās pieredze iemantoja nacionālā simbola statusu.

Bijušo Zedelgemas noimetnē ieslodzīto latviešu karavīru atmiņās un dienasgrāmatās var atrast norādes uz beļģu sabiedrības negatīvo attieksmi pret vācu formas tērpos ģērbtajiem karavīriem. Tā 15. divīzijas 32. grenadieru pulka kaprālis Ilmārs Knohs 1945. gada 11. septembrī, vilcienā braucot uz Zedelgemas noimetni, rakstīja: "Labi redzama biezā Beļģijas apdzīvotība. Pilsētiņa aiz pilsētiņas. Galvenais tomēr iedzīvotāju nedraudzīgā izturēšanās. Domādami, ka mēs esam vācieši, tie mums rāda dūres un lamājas. [...] Kā jau dzirdēts, tad ar beļģiem lāga sadzīvošanās jau neiznāks, jo tie esot stipri kreisi noskaņoti un ļoti ienīst vāciešus. Cerams, tomēr, ka tie vēlāk, kad uzzinās, ka mēs esam latvieši, savu izturēšanos mainīs." (Knohs 1946) Savukārt bijušais 15. divīzijas Rezerves bataljona kareivis Vilis Spole bijis patiesi izbrīnīts par beļģu izturēšanos: "Mēs, kā jau parasti iebraucot stacijās, mājām draudzīgi ar rokām un vicinājām cepurēm. Te par brīnumu beļģietes mūsu sveicienus neatņēma, bet gan kratīja dūres un rādīja mēles [...]. Ka jau ne – ne, sākām uz priekšu par tādu rīcību aplaudēt." (Spole 1945) Šādā attieksmē, visticamāk, projicējās beļģu dusmas pret vāciešiem kā okupantiem, nevis pret latviešiem kā atsevišķu grupu. Kā trāpīgi atzīmējis noimetnē ieslodzītais mācītājs Kazimirs Ručs, "beļģi bija naidīgi pret visu, kam bija kāds sakars ar vāciešiem, ar hitleriešiem. Bet baltu leģionāriem gūstekņiem mugurā bija *Waffen-SS* mundieris. Beļģi nebija piedzīvojuši staļinismu, bet bija daudz cietuši no hitlerisma." (Ručs 2004: 80)

Pēc kara Beļģiju pārņēma ilgstoši vardarbības uzplūdi. Civiliedzīvotāju vidū notika fiziska izrēķināšanās ar vietējiem kolaborantiem. Šis laiks (1945–1946) beļģu historiogrāfijā un sociālās atmiņas pētniecībā tiek dēvēts par "represiju periodu". Kolaboracionisms plašāk skāra flāmus, kuru elites labēji radikālākais atzars nacistiskajā okupācijā saskatīja arī iespēju veicināt Flandrijas valstiskumu. Taču, kad 50. gados Beļģijas valdību sāka veidot arī ar katoļu baznīcu saistītas konservatīvas partijas, politiskajā dienaskārtībā nostiprinājās jautājums par bijušo kolaboracionistu rehabilitāciju. Sadarbības pieredze fokusēja flāmu kultūras atmiņu uz vainas motīvu, tomēr,

5 Flāmu kolaboracionisma daudzveidīgos iemeslus padziļināti ir pētījusi Alīna Saksa (Sax 2012).

piemēram, flāmu daiļliteratūrā nostiprinājās uzskats, ka "lēmums sadarboties ir kļūda, ko var saprast (un līdz ar to piedot); pēckara vardarbība kā sods par šādu lēmumu, gluži otrādi, nav attaisnojama" (Lensen 2011: 109).

Tikmēr Valonijas atceres kultūrā ir dziļi iesakņojies pretošanās mīts, kas nereti aizēno valoņu kolaboracionisma vēsturi. Pagātnē sakņotā netaisnības izjūta un ekonomiskās dominēšanas centru pārvietošanās no Valonijas uz Flandriju ir nostiprinājušas abu lielāko lingvistisko kopienu sociālo atmiņu kā politisko resursu (Farhat et al. 2014). Pretrunīgā vēstures politika reģionālā līmenī un etnolingvistiski sašķeltā atmiņu kultūra ir padarījusi Otro pasaules karu par *lieux de mémoire* jeb vietu, kur, runājot Pjēra Norā (*Nora*) vārdiem, atmiņa kristalizējas un izplata sevi (Nora 1989). Pēdējās desmitgadēs šī atmiņu vieta ir īpaši skaļi atbalsojusies Beļģijas politikā saistībā ar vēlmi rehabilitēt flāmu kolaboracionistus, pret ko asi vēršas frankofonie politiķi⁶. Tiesa, jaunākās paaudzes vēlētājos attieksme pret kolaboracionismu un kolaboracionistu amnestēšanu uzrāda daudz zemākas polarizācijas iespējas. Turklāt beļģu sabiedrības pētnieki norāda, ka flāmi pašlaik demogrāfiskā, politiskā un ekonomiskā ziņā atrodas varas pozīcijās, un tādēļ viņiem šķiet mazāk svarīgi attēlot Otrā pasaules kara kolaboracionistus kā upurus un lūgt viņu amnestiju (Bouchat et al. 2020: 1419).

Lai gan flāmu lielākās partijas raksturo līdzīga attieksme vēstures jautājumos, to diskursīvajās stratēģijās var pamanīt nozīmīgas variācijas, ko apliecina arī politisko spēku atšķirīgā aizstāvības retorika par Zedelgemas pieminekli. Kopumā visaktīvāk vēsturi cenšas izmantot radikālākā labējā partija "Vlaams Belang" (Farhat et al. 2014; Willaert & Goyvaerts 2021). Zedelgemas domē no "Vlaams Belang" ievēlētajam Polam Denīsam, kā jau iepriekš parādīts, bija svarīga loma pieminekļa "Latvijas stāvstrops brīvībai" izveidē. 2019. gadā viņam par izrādīto iniciatīvu un ieguldīto darbu tika pasniegts Latvijas valsts apbalvojums – Atzinības krusts (Latvijas Okupācijas muzejs 2019). Taču augstais apbalvojums kontrastē ar faktu, ka vēl nesenā pagātnē vairāki redzami Denīsa partijas biedri puda publiskas simpātijas pret Putina režīmu Krievijā un 2014. gadā kā "novērotāji" piedalījās referendumā, kuram vajadzēja leģitimēt Krimas nelegālo aneksiju (sk. Pauwels 2023).

6 Reaģējot uz dekolonizācijas un kustības "Black Lives Matter" idejām, Flandrijā 2017. gadā, t. i., gadu pirms Zedelgemas pieminekļa atklāšanas, plašas diskusijas izraisīja plāni pārdēvēt arī Sirila Fershāves (*Verschaeve*) vārdā nosauktās ielas. Fershāve bija katoļu priesteris, kurš Pirmā pasaules kara laikā kļuva slavens ar savu rīcību flāmu karavīru labā. Bet Otrajā pasaules karā Fershāve kā daudzi citi flāmu kustības līderi radikalizējās un iestājās par intelektuālu un faktisku sadarbību ar nacistisko Vāciju. Neskatoties uz pieaugošo spiedienu, ielu izdevās pārdēvēt tikai Lanakenā, bet sešās citās Flandrijas pilsētās, tostarp Markē, kas atrodas 45 kilometru attālumā no Zedelgemas, Fershāves vārds ielu nosaukumos palika. Visasāk pret pārdēvēšanu vērsās flāmu labējās partijas (vairāk par šo gadījumu sk. Goddeeris 2019).

Secinājumi

Pēc Otrā pasaules kara Rietumu sabiedroto gūstā nonāca apmēram 7 miljoni vācu militārajās vienībās karojušie, arī ap 25 400 Latvijas valstspiederīgo. Starp viņiem bija brīvprātīgie, mobilizētie, leroču SS vienībām un represīvajām struktūrām piederīgie. Zedelgemas nometnē ieslodzīto latviešu karavīru sastāvs apliecina vācu okupācijas varas politikas izpausmes Latvijā. Proti, absolūtais vairums no metnē nonākušo karavīru bija piespiedu kārtā mobilizētie, un tikai piektā daļa vācu vienībās varēja būt iestājušies brīvprātīgi. Ļoti niecīga daļa (apmēram 0,6 %) varētu būt saistīti ar vācu organizētajiem kara noziegumiem Latvijā un citās nacistu okupētajās teritorijās.

Sabiedrotie saskārās ar lielu pārbaudījumu šo lielo gūstekņu masu izfiltrēt, mēģinot iespējami drīz atbrīvot piespiedu kārtā mobilizētos un nevainīgos, bet aizturēt tos, kas bija piedalījušies kara noziegumos vai noziegumos pret cilvēci. Sabiedrotājiem zināšanas par iespējamajiem kara noziedzniekiem bija ierobežotas, tādēļ daļai izdevās no nometnēm izkļūt salīdzinoši viegli un pēc kara visai netraucēti dzīvot Rietumos. Arī Zedelgemas nometnē ieslodzītie latvieši par savu tautiešu iespējamiem kara noziegumiem zināja maz (izņemot atsevišķas personas). Atbildība ir individuāla, ne kolektīva. Pierādīt kāda līdzdalību vai līdzvainīgumu noziegumos var tikai tiesa, ko vairāk nekā 75 gadus pēc kara izdarīt ir ļoti sarežģīti, jo ne paši notikumu dalībnieki, ne daudzi liecinieki vairs nav starp dzīvajiem. Taču sabiedroto nespējai tolaik noskaidrot iespējamos kara noziedzniekus nevajadzētu ierobežot visu pārējo latviešu karagūstekņu tiesības tikt pieminētiem mūsdienās.

Zedelgemas pieminekļa izveide labi ilustrē Otrā pasaules kara transnacionālo atceri, kurā latviešu un beļģu vēsturiskā pieredze saskaras gan traumatiskajā (nacistiskā okupācija, totalitārisma upuri), gan kolaboracionisma kontekstā. Vienlaikus šis piemineklis uzskatāmi atgādina, ka vēsturisko faktu realitāte un atceres realitāte attīstās pēc atšķirīgas loģikas. Atmiņas tik tiešām spēj pārvietoties laikā un telpā, kā to ir uzsvērusi Astrīda Erla (*Erl*) ar "ceļojošās atmiņas" jēdzienu. Pagātnes remediācija un vēstures interpretāciju apmaiņa palīdz atmiņām šķērsot sociālās un politiskās robežas (Erl 2011). Taču atmiņas liek arī aizsargāt identitātes robežas. Pagātnes ierāmēšanas prasmes nosaka, cik efektīva būs atmiņu migrācija no vienas kultūras uz citu. Latvijas Okupācijas muzejs un Zedelgemas vietējie vēstures entuziasti cerēja, ka sarežģīto un starptautiski maz zināmo latviešu karagūstekņu stāstu varēs ierāmēt brīvības kontekstā. Taču, izrādījās, šāds rāmējums nespēj konkurēt ar Beļģijā daudz atpazīstamāko Otrā pasaules kara kolaboracionisma tēmu.

Zedelgemas pieminekļa veidotāju labie nodomi atdūrās pret Beļģijas atmiņu režīmu. Izmantojot Jana Kubika (*Kubik*) un Maikla Bernharda (*Bernhard*) piedāvāto klasifikācijas shēmu, Beļģijā un Latvijā var runāt par sašķeltiem (*fractured*) Otrā pasaules kara atmiņu režīmiem. Proti, abu valstu politiskajā vidē darbojas noteiktu

etnolingvistisko kopienu pārstāvoši "atmiņu kareivji", kas nepiekāpīgi cīnās par savu vienīgo un pareizo vēstures interpretāciju, tādējādi atražojot sašķeltību arī sabiedrībā (Kubika & Bernhard 2014). Beļģijā atšķirībā no Latvijas sašķeltais atmiņu režīms iezīmē arī skaidru reģionu – Valonijas un Flandrijas – pretstāvi. Tieši Flandrijas labējo partiju un vietējās atmiņu kultūras veidotāju daudz niansētākais skatījums uz nacistiskās Vācijas okupācijas laiku pavēra iespējas izveidot Latviešu karagūstekņiem veltītu pieminēkli.

Vietējais un starptautiskais atceres aktīvisms, kas 2021. gadā radās ārpus institucionalizētās politikas lauka un diskursīvo enerģiju sākotnēji uzkrāja frankofonajos medijos, būtiski apgrūtināja Zedelgemas pieminēkļa ilgtspēju. Atceres aktīvisi jebkurā demokrātiskā valstī izmanto publisko telpu, lai aizstāvētu noteiktu pagātnes reprezentāciju. Zedelgemas gadījumā šie aktīvisi pozicionējās kā "sasaistītie aģenti" (*entangled agents*), kuri, runājot Jifata Gutmana (*Gutman*) un Dženijas Vistenbergas (*Wüstenberg*) vārdiem, jutās atbildīgi par pagātnes netaisnībām, uzskatīja sevi par saistītiem ar "mantojumu" un juta nepieciešamību to aizstāvēt pret pārmaiņām, kuras, viņuprāt, iemiesoja pieminēklis brīvībai un latviešu karagūstekņiem (Gutman, Wüstenberg 2022: 1077). Taču atceres aktīvisi, kuru loks laika gaitā paplašinājās, lielākoties izmantoja monoloģisku un kareivīgu retoriku – tajā nebija vietas plurālīstiskam un dialogā sakņotam pagātnes tvērumam. Apsūdzotās puses hegemonisko retoriku vēl vairāk izcēla pieminēkļa aizstāvju vājš atceres aktīvisms.

Visbeidzot uz Zedelgemas pieminēkļa problemātiku ir vērts paskatīties ārpus nacionālajiem atmiņu režīmiem un atceres aktīvisma. Rakstā mēs tikai garāmejojot esam pieskārušies t. s. Eiropas atmiņas jautājumam. Bet, iespējams, tieši šis jautājums veido izšķirošo samezģojumu. Baltijas valstu un Centrāleiropas vēsturiskajai pieredzei nav piemērojams triumfālais atbrīvošanas naratīvs par Otro pasaules karu, kas dominē Rietumeiropas atceres telpā. Mēģinājumi skaidrot dubultās okupācijas vēsturisko realitāti vēl aizvien nostāda Baltijas valstis marginālā pozīcijā. To labi apliecina grūtības stāstīt gan Latviešu leģiona, gan latviešu karagūstekņu vēsturi. Vēl aizvien jāpierāda it kā pašsaprotamā atziņa, ka "asinszemju" unikālajai vēsturei ir līdzvērtīgas tiesības pastāvēt Eiropas atceres telpā, kur desmitgadēm dominējušas Rietumeiropas un PSRS/Krievijas izplatītās vēstures versijas. Starptautisko attiecību pētniece Marija Melko (*Mälksoo*) uzsver, ka Baltijas un Centrāleiropas valstu atšķirīgā atmiņa netiek iekļauta Eiropas atmiņas kodolā. Tādēļ mūsu reģionā dominējošā sociālā atmiņa un vēstures politika spēlē pakļauto (*subaltern*) lomu Eiropas mērogā (Mälksoo 2009; 2021). Melko arguments palīdz labāk saprast to strukturālo konfigurāciju, kas noteica Zedelgemas pieminēkļa likteni. Taču 2021. gadā radītā publiskā rezonanse, pieminēkļa demontēšana un ieilgusi neskaidrība par pieminēkļa nākotni ir arī signāls Latvijas diplomātiem, ka Otrā pasaules kara vēsture Eiropā nav pazudusi

no varas lauka. Tā turpina noteikt starptautiskās attiecības dažādos līmeņos. Tikai aktīva, koordinēta, mērķtiecīga un stratēģiska darbība var palīdzēt mainīt Latvijas pozīcijas šajā laukā.

Bibliogrāfija

Ambassade de Russie en Belgique (2020). Pieejams: https://www.facebook.com/amrusbel/posts/frenruambassade-de-russie-nouvellesle-22-octobre-lambassadeur-de-russie-en-belgi/1493245887527908/?locale=hi_IN [skatīts 02.04.2023.].

Apals, Gints (2021). Komentārs par žurnāla "Paris Match Belgique" publikāciju "Zedelgemas "strops": latviešu esesieši tiek pieminēti Flandrijā". Publikācija vairs nav pieejama LOM tīmekļvietnē. Raksts pēdējo reizi tiešsaistē skatīts 04.10.2021. Kopija autoru arhīvā.

Belgium WWII (2021). The legacy of the British PoW camp on the Vloethemveld site. Available: <https://www.belgiumwwii.be/de/debatten/the-legacy-of-the-british-pow-camp-on-the-vloethemveld-site.html> [accessed 03.04.2023.].

Bērziņš, Alfrēds Jānis et al. (1985). *Latviešu karavīrs Otrā pasaules kara laikā*. 9. sēj. Vesterosa: Ziemeļblāzma.

BFRO (2018). Beļģijas Krievvalodīgo organizāciju federācijas vēstule Zedelgemas pašvaldībai.

BFRO (2023). Beļģiiskaia federatsiia russkoiazychnykh organizatsii. Pieejams: <https://www.bfro.be/ru/glavnaya.html> [skatīts 02.04.2023.].

Binet, Roland (2021). My Letter to European Commission President Ursula von der Leyen on the Shameful Latvian Waffen SS Monument Plonked in Belgium. *Defending History*, 07.09. Available: <https://defendinghistory.com/my-letter-to-european-commission-president-ursula-von-der-leyen-on-the-shameful-latvian-waffen-ss-monument-plonked-in-belgium/108381> [accessed 03.04.2023.].

Blacker Uilleam; Etkind, Alexander (2013). Introduction. Blacker, Uilleam; Etkind, Alexander; Fedor, Julie (eds.). *Memory and Theory in Eastern Europe*. New York: Palgrave Macmillan, pp. 1–24.

Bouchat, Pierre; Luminet, Olivier; Rosoux, Valérie; Aerts, Koen; Cordonnier, Aline; Résibois, Maxime; Rimé, Bernard (2020). A social psychological perspective on World War II collaboration in the 21st century: A Belgian case. *European Journal of Social Psychology*, No. 50(7), pp. 1406–1424.

Bouffioux, Michel (2021). "Ruche" de Zedelgem Des SS lettons commémorés en Flandre. *Paris Match*, 20.05. Pieejams: https://dossiers.parismatch.be/ruche-de-zedelgem-des-ss-lettons-commemores-en-flandre/?_ga=2.45180834.784653840.1680395056-1022212795.1680395055 [skatīts 02.04.2023.].

Burie, Wilfred (2020). Letter to Mr. André Flahaut. Available: <https://www.belgians-remember-them.eu/zd/zd0.pdf> [accessed 02.04.2023.].

Daugavas vanagu Latviešu leģiona arhīvs (1946). *Zedelgemas karagūstekņu noņemnes latviešu karavīru saraksti*. Nodots glabāšanā Latvijas Kara muzejā.

Denis, Juliette (2013). Hitler's Accomplices or Stalin's Victims? Displaced Baltic People in Germany from the End of the War to the Cold War. *Le Mouvement Social*, No. 244(3), pp. 81–98.

- Diukov, Aleksandr; Simindei, Vladimir (2020). *Partners in Nazi Crimes: 96 Surviving Veterans of the Latvian SS Legion*. A Joint Report by Non-Governmental Organizations. Moscow: Historical Memory Foundation.
- Entman, Robert M. (1993). Framing: Towards clarification of a fractured paradigm. *Journal of Communication*, No. 43, pp. 51–58.
- Erll, Astrid (2011). Travelling Memory. *Parallax*, No. 17(4), pp. 4–18.
- Ezergailis, Andrievs (1998). *Latviešu leģions: varoņi, nacisti vai upuri?* Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.
- Ezergailis, Andrievs (1999). *Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 1941–1944*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.
- Farhat, Nadim; Rosoux, Valérie; Poirier, Philippe (2014). The Causal Pattern of Collective Memory in a Community Conflict: “Constant Causes” in the Belgium Case. *Nationalism and Ethnic Politics*, No. 20(4), pp. 393–414.
- Feldmanis, Inesis (2004). Latviešu un citu nevācu tautību ieroču SS vienības Otrajā pasaules karā: formēšana, ideoloģija un cīņas mērķi. Ērglis, Dzintars (sast.). *Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. Latvijas vēsturnieku komisijas raksti*. 10. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 334.–351. lpp.
- Flahaut, André (2021a). La Chambre des Représentants – Question et réponse écrite n° 55–200: Monument aux anciens prisonniers de guerre lettons à Zedelgem. Pieejams: https://www.stradalex.com/fr/sl_src_publ_div_be_chambre/document/QRcrb_55-b036-1188-0200-2020202107046 [skatīts 02.04.2023.].
- Flahaut, André (2021b). Speech by André Flahaut, Minister of State, at the ceremony of solemn tribute Rebecq, September 29, 2021. Available: <https://www.belgians-remember-them.eu/zd/zd60.pdf> [accessed 03.04.2023.].
- FIR (2021). Newsletter. Available: <https://www.belgians-remember-them.eu/zd/zd37.pdf> [accessed 03.04.2023.].
- Goddeeris, Idesbald (2019). The Nazi and the Colonizers: Flemish debates on street names in 2017. *Zeitgeschichte*, No. 46(1), pp. 61–82.
- Goffman, Erving (1986). *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*. Boston: Northeastern University Press.
- Golinkin, Lev (2021a). How many monuments honor fascists, Nazis and murderers of Jews? You'll be shocked. *Forward*, 27.01. Available: <https://forward.com/news/462648/how-many-monuments-honor-fascists-nazis-and-murderers-of-jews-youll-be/> [accessed 02.04.2023.].
- Golinkin, Lev (2021b). Een onverdedigbare poging om nazicollaborateurs wit te wassen. *De Standaard*, 05.07. Pieejams: https://www.standaard.be/cnt/dmf20210704_97453778 [skatīts 03.04.2023.].
- Golinkin, Lev (2014). *A Backpack, a Bear, and Eight Crates of Vodka: A Memoir*. New York: Anchor Books.
- Gutman, Yifat; Wüstenberg, Jenny (2022). Challenging the meaning of the past from below: A typology for comparative research on memory activists. *Memory Studies*, No. 15(5), pp. 1070–1086.
- Hāzners, Vilis (1974). *Laiks. Telpa. Ļaudis: Daugavas Vanagu organizācijas pirmie 25 gadi. Vēstures apcere*. Toronto: Daugavas vanagu apgāds.
- Janovskis, Gunars. (1972). *Balsis aiz tumsas*. Bruklina: Grāmatu draugs.

- Jansons, Ritvars (2002). Kara un genocīda noziegumus izmeklējot. *Latvijas Vēstnesis*, 24.04., 1. lpp.
- Jonckheere, Camille (2021). Brivibaplein in Zedelgem krijgt nieuwe naam na kritiek, beslist schepencollege. *VRT NWS*, 07.07. Pieejams: <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2021/07/07/brivibaplein-in-zedelgem-zal-van-naam-veranderen/> [skatīts 03.04.2023.].
- Kangeris, Kārlis (2020). Arāja tiesas prāva Hamburgā un latviešu sabiedrība Rietumos. Neiburgs, U. (red.). *Viktora Arāja tiesas prāva*. Rīga: Latvijas Mediji, 15.–26. lpp.
- Kangeris, Kārlis (2009). Latviešu leģions – vācu okupācijas varas politikas diktāts vai latviešu “cerību” papildījums? Ērglis, Dzintars (sast.). *Baltijas reģiona vēsture 20. gadsimta 40.–80. gados. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 24. sējums. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 62.–97. lpp.
- Kangeris, Kārlis (1998). Piezīmes pie jautājumu kompleksa “Latviešu leģions”. *Latviešu leģions: varoņi, nacisti vai upuri?* Ezergailis, Andrievs (sast.). Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.
- Kangeris, Kārlis (1985). Pārskats par latviešu karavīru gūstu Rietumos. *Archīvs: Raksti par latviskām problēmām*. 25. sēj. Melburna: PBLA un Kārļa Zariņa fonds, 145.–173. lpp.
- Kaprāns, Mārtiņš (2016). Hegemonic representations of the past and digital agency: Giving meaning to “The Soviet Story” on SNS. *Memory Studies*, No. 9(2), pp. 156–172.
- Kaprāns, Mārtiņš; Saulītis, Andris (2017). *Latvijas sociālās atmiņas monitorings*. Ziņojums Nr. 2. Pieejams: https://www.academia.edu/32932266/Latvijas_soc%C4%81%C4%81s_atmi%C5%86as_monitorings_2017 [skatīts 03.04.2023.].
- Kazyrytski, Leanid (2016). Latvian SS-Legion: Past and Present. Some Issues Regarding the Modern Glorification of Nazism. *Criminal Law Forum*, No. 27, pp. 361–385.
- Ķīlītis, Jūlijs (1956). *Es karā aiziedams: mani raksturīgākie piedzīvojumi Otrā pasaules karā*. Autora izd.
- Knobs, Ilmārs (1946). *Dienasgrāmata*. Latvijas Kara muzejs, 5-52063/2587-DK.
- Kubika, Jan; Bernhard, Michael (2014). A theory of the politics of memory. Bernhard, Michael; Kubika, Jan (eds.). *Twenty years after communism: The politics of memory and commemoration*. New York: Oxford University Press, pp. 7–36.
- Laganovskis, Guntars (2021). Latviešu leģionāri un piemineklis Beļģijā. Fakti pret mītiem. *LV portāls*, 16.07. Pieejams: <https://lvportals.lv/norises/330553-latviesu-legionari-un-pieminekis-belgija-fakti-pret-mitiem-2021> [skatīts 03.04.2023.].
- Lagrou, Pieter (2021). De angels van de Letse bijenkorf. *De Standaard*, 09.07. Pieejams: https://www.standaard.be/cnt/dmf20210708_97730290 [skatīts 03.04.2023.].
- Lagrou, Pieter (2003). The politics of memory. Resistance as a collective myth in post-war France, Belgium and the Netherlands, 1945–1965. *European Review*, No. 11(4), pp. 527–549.
- Latvijas Okupācijas muzejs (2019). Zedelgem historian Pol Denys receives the Latvian Cross of Recognition. *Okupācijas muzejs*, 27.11. Available: <https://okupacijasmuzejs.lv/en/news/zedelgem-historian-pol-denys-receives-the-latvian-cross-of-recognition> [accessed 03.04.2023.].
- Lensen, Jan (2011). “But what if the street turns loose”: Civilian Violence in Flemish Novels on the Second World War. *Wervinkel*, No. 6(1), pp. 93–111.
- LETA (2021). Vaidere calls for preservation of monument to Latvian Legionnaires in Belgium’s Zedelgem. *The Baltic Times*, 13.07. Available: https://www.baltictimes.com/vaidere_calls_for_preservation_of_monument_to_latvian_legionnaires_in_belgium_s_zedelgem/ [accessed 03.04.2023.].

- LSM.lv (2021). Beļģijā izskan aicinājumi novākt pieminekli latviešu leģionāriem. *Lsm.lv*, 13.07. Pieejams: <https://www.lsm.lv/raksts/zinas/arzemes/belgija-izskan-aicinajumi-novakt-pieminekli-latviesu-legionariem.a412697/> [skatīts 03.04.2023.].
- LSM.lv (2024). 1:1. Okupācijas muzeja direktore Solvita Vība. *Lsm.lv*, 02.04. Pieejams: <https://replay.lsm.lv/iv/ieraksts/ltv/323534/11-okupacijas-muzeja-direktore-solvita-viba> [skatīts 26.05.2024.].
- Mälksoo, Maria (2021). Militant memocracy in International Relations: Mnemonical status anxiety and memory laws in Eastern Europe. *Review of International Studies*, No. 47(4), pp. 489–507.
- Mälksoo, Maria (2009). The Memory Politics of Becoming European: The East European Subalterns and the Collective Memory of Europe. *European Journal of International Relations*, No. 15(4), pp. 653–680.
- Moore, Bob (2023). The British and Their Latvian SS Prisoners: Zedelgem 1945–1946. *The Journal of Slavic Military Studies*, No. 36(2), pp. 179–198.
- Neiburgs, Uldis (2012). Latviešu militārie formējumi PSRS un Vācijas bruņotajos spēkos Otrajā pasaules karā. (*Divas*) puses. *Latviešu kara stāsti*. Neiburgs, Uldis; Zelče, Vita (red.). Rīga: Mansards, 35.–82. lpp.
- Neiburgs, Uldis (2020). Vācu Drošības policijas un SD Latviešu drošības palīgpolīcija – Arāja komanda. Neiburgs, Uldis (red.). *Viktora Arāja tiesas prāva*. Rīga: Latvijas Mediji, 7.–14. lpp.
- Nora, Pierre (1989). Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, No. 26, pp. 7–24.
- Neiburgs, Uldis (2022). Latviešu militārās un policijas vienības Vācijas bruņotajos spēkos. Bleiere, Daina; Kangeris, Kārlis (atb. red.). *20. gadsimta Latvijas vēsture*. 3. sēj.: 1940–1944/1945. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 463.–498. lpp.
- Pauwels, Teun (2023). The impact of the Russia–Ukraine War on ties between the Vlaams Belang in Belgium and the Putin regime. Ivaldi, Gilles; Zankina, Emilia (eds.). *The Impacts of the Russian Invasion of Ukraine on Right-Wing Populism in Europe*. A report by European Center for Populism Studies, pp. 64–75.
- Pelēcis, Valentīns (1998). *Leģionārs cerību gūstā*. Rīga: Liesma.
- Pelnēns, Gatis (2010) (ed.). *The “humanitarian dimension” of Russian foreign policy towards Georgia, Moldova, Ukraine, and the Baltic States*. Rīga: Center for East European Policy Studies.
- Platais, Gunārs (1949). *Dienasgrāmata*. Latvijas Kara muzejs, 5-55431/2719-DK.
- Ručs, Kazimirs (2004). *Dzīve ar Dievu*. Rīga: Madris.
- Sax, Aline (2012). *Voor Vlaanderen, volk en Führer: De motivatie van Vlaamse collaborateurs tijdens de Tweede Wereldoorlog, 1940–1945*. Antwerpen: Manteau.
- Shelby, Karen D. (2014). *Flemish Nationalism and the Great War: The Politics of Memory, Visual Culture and Commemoration*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Snaiders, Timotijs (2013). *Asinszemes*. Rīga: Jumava.
- Snaiders, Timotijs (2019). *Melnā zeme*. Rīga: Jumava.
- Spole, Vilis (1946). *Dienasgrāmata*. Latvijas Kara muzejs, 5-54459/2659-DK.
- Tomaševskis, Jānis (2022). Vācijas bruņoto spēku latviešu karavīru militārais portrets: Zedelgēmas karagūstekņu noņemšanas piemērs. *Latvijas Kara muzeja gadagrāmata*. XIX. 69.–84. lpp.

Vaidere, Inese et al. (2021). *Eiropas Parlamenta deputātu vēstule Zedelgemas domes deputātiem*. Npublicēta.

Vīksne, Rudīte et al. (1999). *No NKVD līdz KGB: politiskās prāvas Latvijā, 1940–1986: noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.

Vilciņš, Tālvāldis (1994). Latviešu leģionārs 50 gadus pēc kara: socioloģisks aspekts. *Latvijas Arhīvi*, Nr. 2, 32.–43. lpp.

Vlaams Parlement (2021). Verslag plenaire vergadering woensdag 7 juli 2021 Actuele vraag Actuele vraag over het monument voor Letse krijgsgevangenen in Zedelgem 748 (2020–2021) van Tom De Meester aan minister Bart Somers. Pieejams: <https://www.vlaamsparlement.be/nl/parlementair-werk/plenaire-vergaderingen/1540995/verslag/1543375> [skatīts 03.04.2023.].

Willaert, Tom; Goyvaerts, Jana (2021). #Godwin. A discursive analysis and typology of strategic references to the thirties and the Second World War in Flemish MPs' tweets. *Digital Scholarship in the Humanities*, No. 36(4), pp. 1056–1075.

YouTube (2021). Brifing M. V. Zakharovoi, Moskva, 22 iulija 2021. Pieejams: <https://www.youtube.com/watch?v=dBQgDOZr5hs> [skatīts 02.04.2023.].

YouTube (2020). Zedelgema. Pieejams: <https://www.youtube.com/watch?v=YbeX-j3k80Ds&t=286s> [skatīts 02.04.2023.].

Zaļinskis, Auseklis (1991). *Bez ienaida un bailēm*. ASV: Gauja.

Zaļo un Zemnieku savienība (2021). ZS aicina ārlietu ministru nekavējoties risināt jautājumu par latviešu leģionāru piemiņai veltītā pieminekļa saglabāšanu Beļģijā. Pieejams: <https://zss.lv/zss-aicina-arlietu-ministru-nekavejoties-risinat-jautajumu-par-latviesu-legionaru-pieminai-veltita-pieminekla-saglabasanu-belgija> [skatīts 03.04.2023.].

Zemītis, Jānis (2015). *Nenoslēgtais loks*. Rīga: Mansards.